

tartalomban nyilatkozik meg, mint ilyen azonban kivételesen félrevezetőnek bizonyult.” (Dunn, 79. o.) Az ismeretelmélet morálfilozófiai vetülete az etika megalapozásának lehetetlenségében érhető tetten: „végül maga Locke is kénytelen volt belátni: kísérlete annak magyarázatára, hogyan képesek az emberek a természeti törvény megismerésére, kudarcot vallott”. (Dunn, 43. o.) Tehát „egy modern nem hívó nézőpontjából okkal kétkedhetünk a KÉT ÉRTEKEZÉS-ben Locke által kifejtett politikai teória megalapozottságát illetően, mivel az teljesen alá van rendelve annak a nézetnek, mely szerint az embereket a természetben elfoglalt helyüknél fogva Isten teljes mértékben úbaigazítja a követendő étellel kapcsolatban”. (Dunn, 44. o.) Ez pedig nemcsak azért fontos, mert a locke-i tanítás mai öröksége, a nemzetek közösségének alapelvei ilyen nem hívő nézőpontból tesznek kísérletet a locke-i politikai filozófia princípiumainak jogok és kötelességek formájában való alkalmazására, vagyis becikkelyezésére, hanem mert egy politikai filozófiát önmagában is jellemez azok köre, akikre egyáltalán vonatkozatható (gondoljunk az arisztotelianus politikafilozófiával szembeni emberjogi alapozottságú ellenvetéseinkre).

Végül is a két könyv alapján egy olyan kép alakulhat ki bennünk, amely e két kora modern bölcselőt az új keletű szkepszissel szemben vívott, gyakran vereséggel végződő harcuk közben ábrázolja. A vereség okát talán épp abban kell látnunk, hogy túlságosan is magukévá tették e szkeptikus alapállást, így az minden gondolatukra rányomta bélyegét. Az erkölcsi ítélet alapjainak szétfoslása megátolta Hobbes-ot egy következetes etikai elmélet kidolgozásában. Nála a politikai elmélet épp a morális kérdésekben tapasztalható kommunikációképtelenség áthidalására szolgál. „A szkepszis helyett a tudományt ajánlotta”, de „mivel kigyomlált mindent, amit kétségesnek tartott, egy szegényes a priori materializmushoz jutott el.” Kudarca az etika területén is hasonló okokból származott, mint általános tudáselméletében, ezért kénytelen volt egy a pozitív jog mindenhatóságát elfogadó politikai filozófiát ajánlani, mint az erkölcsi pluralizmust áthidaló közvetítő nyelvet. (Tuck, 145–146. o.)

A kérdés számunkra adódó jelentősége

nyilvánvaló. „Korunkban a tudománnyal és az etikával szembeni szkepticizmus meggyőzőbb, mint sok más generáció számára.” (Tuck, 147. o.) Márpedig ennek – Tuck talán kissé túl radikális megítélése szerint – közvetlen politikai filozófiai következményei vannak „...Az erkölcsi relativizmus – melyet számos modern liberális öszlönösen helyeselne – könnyen torkollhat illiberális politikába... Könnyen lehet, hogy Locke, akinek e korszak gondolkodói közül a leglátványosabban sikerült elkerülnie ezeket a politikai következtetéseket, csak azért volt képes erre, mert Hobbesénál extenzívebb és dogmatikusabb etikai elméletet dolgozott ki.” Bár revelatív erejű e következtetés implikációja is: „nyitott kérdés, hogy a locke-i típusú liberalizmus e nélkül az elmélet nélkül egyáltalán életképes-e” (Tuck, 100. o.), az igazi kérdés inkább az, hogy milyen következtetést vonhatunk le a hobbesi és a locke-i kísérlet egyidejű kudarcból. A Kontler László gondozásában megjelenő kötetek igazi érdeme ezen, valószínűleg erőnket meghaladó kérdés felvetésében ragadható meg. A megoldás vagy legalábbis a feloldás irányába számomra nyilni látszó út annak a Hume-nak az életművén keresztül vezet, akinek értékelésében álláspontom mindkét szerzővel ellentétes. Ennek kifejtésével azonban meg kell várnom a sorozatban remélhetőleg hamarosan megjelenő Hume-kötetet.

Horkay Hörcher Ferenc

FRANKFURT – A HÚSZAS ÉVEKBEN

Wolfgang Schivelbusch: *Intellektuellendämmerung*
Insel Verlag, 1982

(Magyar kiadása ÍRÁSTUDÓK ALKONYA címmel,
Mesterházi Miklós fordításában az Akadémiai Kiadónál vár megjelenésre)

Mi határozza meg egy város arculatát? A kézenfekvő válasz az lenne, hogy az utcák, a terek, a középületek, a műemlékek stb. Vagyis mindaz, amit a turistáknak látványosságként föl lehet kínálni. Ennél azonban sokkal fon-

tosabb a szellemi-kulturális élet: egy város jelentősége (elsősorban) kulturális arcképén múlik. A város, amelyről szó lesz, Frankfurt am Main; kulturális arculatának előzményei – Wolfgang Schivelbusch szerint – a húszas évekig nyúlnak vissza. Schivelbusch könyve a húszas évekbeli Frankfurt szellemi kultúráját mutatja be; kísérletének kiindulópontja Karl Mannheim szociológiai koncepciója. IDEOLÓGIA ÉS UTÓPIA című könyvében Mannheim az „utópia” hordozójának az értelmiséget tekintette. Értelmiségin Mannheim „nem a művelődési lehetőségek hordozóit” érti, „hanem azt a kevés szellemű sorainkban, akik tudatosan vagy öntudatlanul mindig mással törődtek, mint hogy belenőnek-e a társadalmi lét következő fokába”. (Kossuth, 1971 159. o.) Amivel foglalkozik, az nem más, mint saját helyzetének önreflexiója. Schivelbusch – ehhez kapcsolódóan – az értelmiséget olyan csoportként határozza meg, amely képes állást foglalni saját történelmi pozíciójával szemben. Ezt a képességet az értelmiség saját társadalmi státusából meríti; a szóban forgó státust Mannheim a „szabadon lebegés” kategóriájával ragadta meg. A „lebegés” (a társadalmi lehorgonyozottság hiánya) az értelmiség produktivitásának és kísérletezőkedvének alapja. Schivelbusch nem foglalkozik e megállapítás érvényességének vizsgálatával; de elfogadja a húszas évek frankfurti közállapotainak jellemzéseként Schivelbusch könyvének újdonsága, hogy a – Mannheim által is vizsgált – szellemi pezsgést az intézmények működésén keresztül próbálja bemutatni. Az elemzésre kerülő intézmények: az egyetem, a Szabad Zsidó Tanház, a *Frankfurter Zeitung* és a Frankfurter Rádió. A legjelentősebb intézménynek Schivelbusch az egyetemhez tartozó Társadalomkutatási Intézetet tekinti. A könyv egésze olyan kísérletként értelmezhető, amely a Társadalomkutatási Intézet megszületésének szellemi kontextusát próbálja fölvezetni. Ebben az intézetben dolgozták ki – a XX. század egyik legjelentősebb filozófiai koncepciójaként – a kritikai elméletet. Schivelbusch könyve furcsa és eredeti hozzájárulás a kritikai elmélet kialakulásának vizsgálatához.

1. A frankfurti egyetem (közvetlenül az I. világháború előtt) különböző tudományos alapítványok együttműködésének eredményeként jött létre. Az alapítványok miatt ez

az egyetem sajátos helyzetet élvezhetett: más német egyetemekhez hasonlóan a kultuszminisztérium felügyelete alatt állt ugyan, szervezeti és anyagi kérdésekben mégis szinte teljesen független volt. A függetlenség legszebb példája a szociológia és a társadalomtudományok elismerése és támogatása. A társadalommal foglalkozó vizsgálódások ugyanis ebben az időben – Németországban – még nem voltak elismert diszciplínák. 1891-ben Wilhelm Merton, a frankfurti Fémapari Társaság elnöke megalapította a Közjóléti Intézetet, melynek feladatát a társadalmi és a gazdasági szituáció vizsgálatában jelölte meg. Az intézet vezetésére Merton Max Weber – a heidelbergi egyetem szociológiaprofesszorát – kérte föl, és Weber csak hosszas habozás után mondott nemet. Az alapító okiratban Merton különös nyomatékkal hangsúlyozza az intézet függetlenségét: „Mindeme tevékenységeiben az Intézet a felsőbb s alsóbb befolyástól független és mindennemű párt- vagy konfeszionális állásponttól ment kell hogy legyen.” Ebből az intézetből nőtt ki (a századforduló táján) a szintén Merton által alapított Kereskedelmi Akadémia, amely később az egyetemen olvadt föl. Az I. világháború utáni infláció nagy megrázkódást jelentett az alapítványok számára, ez azonban nem érintette az „alapítványtevő szellemet”. 1920-ban Hermann Weil (Argentínába települt német gabonakereskedő) alapítványt hozott létre, melynek célját „a társadalmi problémák és a társadalmi béke” vizsgálatával foglalkozó kutatók és intézmények támogatásában jelölte meg. Ennek az alapítványnak a pénzügyi forrásaiból hozta létre Felix Weil (Hermann Weil fia) a frankfurti Társadalomkutatási Intézetet. Az intézet feladata – olvashatjuk az alapító okiratban –, „hogy a történelem (elsősorban természetesen a jelen) társadalmi mozgalmait... megragadja és okszerűen magyarázza”. A társadalomelméleti program után a függetlenség deklarálása következik. (A függetlenség középpontba állításával vizsgálta a Társadalomkutatási Intézet egész későbbi munkásságát Martin Jay DIALECTICAL IMAGINATION című könyvében. Boston–Toronto, 1973.) A politikai és anyagi függetlenség ellenére az intézet szeretett volna az egyetemhez kapcsolódni, az egyetem azonban – melynek működési keretei már megszilárdultak – csak némi huzavona után – és a minisztérium közben-

járására – volt hajlandó befogadni a betolakodót. Így erősödhetett meg a szociológiai és a társadalomelméleti szellem a frankfurti egyetemen. „Amikor 1930-ban – írja Schivelbusch – Karl Mannheimet meghívták a szociológiai, Max Horkheimert pedig a társadalomfilozófiai tanszékre [mely a Társadalomkutatási Intézet birtokában volt], Frankfurt – tíz évvel Max Weber halála után – mint a német szociológia központja vitathatatlanul Heidelberg örökébe lépett.” Ez a megállapítás erősen túloz: Mannheim valóban nagy reményekkel kecsegtető kutatónak számított, akinek a háta mögött már egy olyan jelentős mű állt, mint az IDEOLÓGIA ÉS UTÓPIA, Horkheimer azonban egyelőre csak a remény embere lehetett. A szociológia előtérbe nyomulása mindenestre valóban jelentős szerepet játszott a frankfurti egyetem sajátos arculatának kialakításában. A húszas években a tradicionális német egyetemek szellemi arcképét Stefan George tanítványai határozták meg. George követői persze a frankfurti egyetemen is jelen voltak: Ernst Kantorovicz például, akinek II. Frigyesről szóló monográfiáját – stilisztikailag – maga Stefan George dolgozta át, Max Kommerell, a germanizmus professzora, aki szintén személyes kapcsolatban állt a „mesterrel”, és a nagy hírű filológus, Karl Reinhardt. (Az utóbbi kettőről Gadamer is megemlékezik PHILOSOPHISCHE LEHRJAHRE című önéletrajzi írásában. Vittorio Klostermann, 1977.) A George-követők és a szociológusok szembenállását – mely meghatározta a frankfurti egyetem életét a húszas években – Schivelbusch így írja le: „Míg Frankfurtban a szociológia elsősorban az ideológiakritikára összpontosított, a georgeánusok érdeklődésének homlokterében a mitosz állt; a társadalommal, melyen keresztül a szociológusok a világot magyarázták, a georgeánusok a művelt elitet állították szembe, a racionális fogalommal a »belső látás«-t.”

2. Az egyetemtől függetlenül – egy kisebbség identifikációs centrumaként – működött a Szabad Zsidó Tanház. Az intézmény bemutatásához föl kell villantani a német zsidóságnak az I. világháború utáni helyzetét. A XIX. század második felétől pogromok és üldözések hatására egyre több keletről érkezett zsidó települt le Frankfurtban. A már hosszabb ideje ott élő zsidók idegenkedve fogadták a bevándorlókat. Ebből az idegenke-

désből jött létre a keleti és a nyugati zsidók konfliktusa. A nyugati zsidók a XIX. század során szinte teljesen asszimilálódtak: már sokkal inkább németnek tartották magukat, mint zsidónak. A keleti zsidóban egy németül rosszul, valamiféle jiddis keverék nyelvet beszélő idegent láttak, aki „mosdatlan és ápolatlan, nem európai módra öltözködik” stb. Ez a nyugati zsidóság önigazolását szolgáló kép azonban hamarosan átalakult. Az átalakulás mögött – mutat rá Schivelbusch – két fontos tapasztalati felismerés állt: az egyik a XIX. század végéről való, és arról győzhette meg a nyugati zsidókat, hogy az antiszemita propaganda nem tolerálja „kultiváltságukat”. A másik pedig az I. világháborúnak „köszönhető”: a német hadseregben harcoló nyugati zsidók a galíciai fronton először láthattak életükben igazi zsidó kultúrát. Ezek a tapasztalatok identifikációs válsághoz vezettek, melyre két válasz született: egyrészt a cionizmus, amely a keleti zsidóság fölértékeléséhez tapadó antiintellektuális és „völkisch” felhangokat a zsidóság nemzeti egységének követelésévé alakította át, másrészt a Frankfurtban megszületett kulturális kísérlet. A kulturális kísérlet forrásait Schivelbusch Anton Nobelig vezeti vissza. A húszas évek legelején Nobel jó néhány fiatalembert gyűjtött maga köré, és szenvedélyes hangon tanította őket; tanításában – Leo Löwenthal visszaemlékezései szerint – egymással szorosan összefonódott „a misztikus vallásosság, a filozófiai alaposág és a fiatalemberek iránt érzett... homoszexuális vonzalom”. (Löwenthalon kívül a Frankfurti Iskola köréhez csatlakozó gondolkodók közül még ide járt Erich Fromm és Siegfried Kracauer is.) A nobeli tanítás centrumában a judaizmus eszmei idealizálása állt. Ezt a vonulatot folytatta (a Hegel-monográfiájával híressé vált tanítvány) Franz Rosenzweig is. A folytatás azonban egy sajátos elhatárolásra épült, Rosenzweig – néhány nappal Nobel halála után – a követelőzőket írta: „Csak a talmudi zsidót tiszteltem benne, nem a humanistát, csak a költőt, nem a tudóst, csak a prófétát, nem a filozófust.” Rosenzweig a zsidóság kulturális identitásához vezető utat próbálta föltérképezni. E program megvalósítása érdekében kapcsolódott be a népfőiskolai mozgalomba is. Ezen belül jött létre 1920-ban (Rosenzweig javaslatára) a Szabad Zsidó Tanház. E ház rendez-

vényeinek kellett volna hozzájárulniuk egy – a cionizmustól eltérő – identitási minta kialakulásához.

3. A *Frankfurter Zeitung*ot eredetileg Leopold Sonnemann alapította 1856-ban, az 1910-es évek közepétől azonban a lap (86%-os részesedéssel) már az unokák, Kurt és Heinrich Simon tulajdonában volt Kurt Simon a lap menedzserének funkcióját töltötte be; Heinrich viszont a szerkesztőség vezetőjeként alapvetően meghatározta az újság profilját. A (Schivelbusch által idézett) visszaemlékezések fényében Heinrich Simon apolitikus széplélek volt. A lapban ezért bukkanhattak föl a legkülönbözőbb politikai beállítottságú írások és irányzatok. Talán éppen ez a sokszínűség állt a *Frankfurter Zeitung* sikerességének hátterében. „*A lap napi három – két reggeli és egy esti – kiadásban jelent meg... A példányoknak... negyedét olvasták Frankfurtban, további negyedrészt a város környékén kell el, a harmadik negyed a birodalom területén, a negyedik kulföldre ment.*” A siker alapjául szolgáló sokszínűség – ezt igazolják Schivelbusch fejtegetései – belső konfliktusokhoz vezetett. E konfliktusokat jól szemlélteti a tárcarovat szerkesztőségének felállása. A vezetője 1924-ig Rudolf Geck volt, aki „*a tárca klasszikus kismesterének*” számított, és akit „*senkit meg nem bántó glosszáért*” hamarosan megkedvelt a közönség is. Geck – így Schivelbusch – voltaképpen még a háború előtti tárcarást képviselte, és így a legújabb kulturális és szellemi áramlatok iránt nem is tanúsított különösebb érdeklődést. Ezzel élesen szemben állt a Siegfried Kracauer által képviselt irányzat. Kracauer „*kevéssel 1918 után került a szerkesztőségbe, s hamarosan szabadjára engedte az »alacsony« műfajok iránti szenvedélyességét*”. A két irányzat között közvetített – ideológiailag és a személyes kapcsolatok terén – Benno Reifenherg, aki 1924-től a tárcarovat vezetője lett (Közeli barátság fűzte Heinrich Simonhoz és Siegfried Kracauerhez; Kracauer neki ajánlotta 1930-ban megjelent *DIE ANGESTELLTEN* [AZ ALKALMAZOTTAK] című könyvét.) Joseph Roth, a kor egyik legjelentősebb írója, aki – ha Frankfurtban tartózkodott – maga is részt vett a szerkesztőség munkájában, egyik levelében arról ír, hogy Geck és társai „*irrúdlják és fásarsztják*” Reifenhergét. „*A tárca – írja Roth – a lap számára éppoly fontos, mint a politika, az olvasó szá-*

mára pedig még fontosabb is.” A konfliktus lényege a következőképpen összegezhető: az új generáció képviselői – élükön Siegfried Kracauerrel, de Reifenherg is ide tartozik – munkájukat fontosabbnak és meghatározóbbnak tekintették, mint a politikai publicisztikát. Ez a törekvés a tárcarás rejtett politizálásához vezetett, ami – nem lehet rajta csodálkozni – irritálta a tradicionális stílus képviselőit és talán még a szerkesztőség vezetőjét is.

4. Frankfurt kulturális intézményei közül egyedül a rádió jött létre valóban a húszas években: „*1923. december 7-én [írta alá] egy frankfurti kereskedő, egy fizikus, egy autógyáros, egy mérnök és egy hajdani vadászpilóta... az alapító oklevelet.*” A kezdeményezés és a szükséges anyagi források nagy része Adolf Schleussnertől származik, aki az I. világháborúban pilótaként ismerkedett meg a rádiótechnikával. Schleussner 1924. április 1-jén tartotta meg avatóbeszédét: a beszéd alapján úgy tűnhetett, hogy a frankfurti rádió követi a német rádiózásban uralkodó nyárspolgári szellemet. Az, hogy ez mégsem így történt, Schleussner legfontosabb munkatársának, Hans Fleschnek – a műsorok szerkesztőjének – köszönhető. Flesch rádiózásának névma – Schivelbusch szerint – a médium sajátosságainak felmérésére vezethető vissza. A sugárzás első hónapjaiban Flesch olyan hangkísérleteket közvetített, „*melyek a rádióhallgatás sajátosságára voltak hivatva ráébreszteni a hallgatót*”. Flesch számos, a rádiózás dramaturgiájának szentelt írásában tárgyalta a rádiózás műfaji sajátosságait. E sajátosságok tudatosítása tette lehetővé speciális rádiós műsorok felfedezését és kidolgozását. Ezek közül kiemelkedik a riportműsorok jelentősége: Paul Laven – a rádió egyik munkatársa – indította útjára *ELTÉVEDT MIKROFONOK* címmel „*a nagyvárosi élet... akusztikai megragadására*” irányuló kísérletét. A riportok mellett – Flesch kezdeményezésére – a frankfurti rádió nagy előszeretettel sugározott modern zenei műsorokat. Számos koncert közvetítésével támogatta a modern zene rendezvényeit, sőt időnként – bizonyos alkotóknak – még megrendeléseket is adott. És a zene megértésének előmozdítása érdekében hamarosan útjára indult a *KONCERTTANULMÁNYOK* című műsor, melynek keretében Theodor W. Adorno is több előadást tartott. A zenei műsorok és

a riportok között helyezkedtek el a hangjátékok. „*Hans Flesch intendatúrája alatt* – írja Schivelbusch – *az adó teljesen az ún. »rodalmi-hangjátékra koncentrált*”, mely az ELTÉVEDT MIKROFONOK című műsor riportjaihoz hasonlóan „*egyre inkább a hangokkal és zörejekkel, akusztikai illúziókkal és illúziórombolásokkal való játszadozássá vált*”. Ezek a műsorok tették oly sikeressé a frankfurti rádiót.

5. Schivelbusch áttekintéséből (talán) csak egyetlen fontos terület maradt ki: a zenei és hangversenyélet. A frankfurti hangversenytermekben pedig – a húszas években – ugyanaz a kísérletező szellem működött, mint a Schivelbusch által elemzett intézményekben. A korabeli Frankfurt legfontosabb zenei intézményei: a Színház- és Zenekultúra Egyesülete, a Múzeum Társaság és az Opera. Ezeknek az intézményeknek a működésébe – első lépésként – Adorno zenekritikái adnak betekintést. a) 1922-ben a Színház- és Zenekultúra Egyesülete kamarazenei koncertsorozatot indított. A sorozatban – nagyrészt – kortárs zenei alkotások szerepeltek, köztük Schönberg PIERROT LUNAIRE-je és Bartók I. HEGEDŰ-ZONGORA SZONÁTÁ-ja. A koncertsorozatban műsorról műsorra más előadók léptek föl. Közülük Adorno különös elismeréssel szólt Adolf Rebner hegedűművészről. Rebner nemcsak önállóan, de a nevét viselő vonósnégyes vezetőjeként is gyakran szerepelt (1921-ig ebben a vonósnygyesben játszott – brácsásként – Paul Hindemith is.) A Bartók műveit bemutató koncerten (1922 szeptemberében) zongoraművészként maga Bartók is bemutatkozott, Adolf Rebnerrel az oldalán. Bartók föllépéséről Adorno a következőképpen ír: a szerző „*komoly szigorúsággal és szuverén technikával lett úrrá saját művének [az I. HEGEDŰ-ZONGORA SZONÁTÁ-ról van szó] mérhetetlen nehézségein*”. b) A Múzeum Társaság igazgatója – Hermann Scherchen – 1923 augusztusában hívta életre a Frankfurter Kamarazenei Heteket. Scherchen, aki 1911-ben, a PIERROT LUNAIRE bemutatásával kezdte karmesteri pályáját, Adorno különösen nagyra becsülte. Scherchen – írja – a karmesterek új-fajta típusát képviseli: *képes* arra, hogy megragadja a művek történetfilozófiai lényegét, anélkül hogy üres általánosságokba tévedne. A Kamarazenei Hetek szervezőjeként Scherchen bölcs karmesterként háttérbe szorította

saját ízlését, így kerülhetett műsorra – Adorno nagy örömeire – a kor atonális műveinek széles spektruma. c) Az Operáról Adornónak nincs sok mondanivalója: az 1922-es évad két műsorát elemzi részletesebben: Hindemith egyfelvonásosainak és Bartók szinpadai műveinek bemutatóját. – „*A frankfurti koncertéletről* – írja Adorno 1924 februárjában – *...semmit sem lehet mondani*.” Hermann Scherchen, aki az elmúlt évadban az új zene avatott pártfogójaként lépett föl, ellenállásba ütközött és visszavonult. Az év decemberétől a Múzeum Társaság és az Opera vezetői posztjára Clemens Krauss nevezték ki. Ez a személyi változás – ettől félt Adorno – fenyegette az új zene jelenlétét. Krauss – az Opera igazgatójaként – Csajkovszkij PIQUE DAME-jával próbálta megnyerni a közönség kegyeit – sikertelenül. Emellett Adornót Krauss karmesteri kvalitásai sem győzték meg: dicséreti ugyan vezényléseinek gondosságát és fegyelmezettségét, de a ritmus kezelésében – szerinte – sokat kellene tanulnia. Krauss föllépésének hatására az új zene mégsem tűnt el a frankfurti hangversenytermekből; ez részben annak köszönhető, hogy Scherchen vendégkarmesterként gyakran koncertezett Frankfurtban, de – valószínűleg – már a közönség ízlése sem engedte meg a fordulatot. Ezeket a beszámolókat további levéltári kutatásokkal kellene alátámasztani, így lehetne őket – vagy közülük valamelyiket – Schivelbusch kutatásaihoz csatolni.

A húszas évek virágzó kulturális intézményrendszerét a náci hatalomátvitel söpörte félre. Az elemzett intézmények működése – ezt igazolja Schivelbusch – már a húszas években sem volt problémamentes. Ezeket a problémákat általában anyagi nehézségek vagy az intézmény működésének alapjául szolgáló kompromisszum törékenysége hozta létre. (Az egyetlen kivétel a Szabad Zsidó Tanház, amelynek működése a húszas évek végére valóban kifulladásig tartott.) A törékeny kompromisszumok fölött – ha a frankfurti példa általánosítható – virágoztak a kultúra intézményei, az anyagi nehézségek pedig inkább kontingens problémák. Ebből az összegzésből már láthatók Schivelbusch alapintenciói: a nemzetiszocializmusnak – ha az intézményrendszert tekintjük – nincsenek kulturális előzményei. Ez a kritika elsősorban Lukács

koncepciója ellen irányul, aki Hitler hatalomra jutását követően a következő kérdést fogalmazta meg: „*Hogyan válhatott »a költők és a gondolkodók országa« a szisztematizált és a szervezett barbárság országává?*” (WIE IST DEUTSCHLAND ZUM ZENTRUM DER REAKTIONÄREN IDEOLOGIE GEWORDEN? Akadémiai Kiadó, 1982 21. o.) A kérdés ilyen felvetése kultúrtörténeti választ sugall: Lukács szerint már a XIX. század közepétől – Schopenhauer és Nietzsche fellépésével – megjelent az az irracionalista áramlat, amely a fasiszta ideológia kialakulásához vezetett. A kérdés kultúrtörténeti megfogalmazásával Adorno is egyetértett: bár Lukács szerinte olyan mélyre nyúlt vissza, hogy ezzel a modern kultúra egészét elzárta maga elől. A nemzetiszocializmus igazi előzményét – Adorno szerint – a *húszas évekre* kell tennünk. Ekkor ért véget az a szellemi pezsgés, amely a tizes éveket jellemezte: az expresszionizmus, a német szürrealizmus és a schönbergi atonalitás virágkora. A húszas években újtára indult szellemi megmerevedés és fetiszizáció vezetett a diktatúra kialakulásához. (JENE ZWANZIGER JAHRE. In: EINGRIFFE. Suhrkamp Verlag, 1963. 59. o.) Ha figyelembe vesszük a kultúra működésének intézményelméleti kereteit, akkor a lukácsi–adornói magyarázat érvényét veszti. Schivelbusch elmélete arra is választ tud adni, amire a lukácsi–adornói koncepció nem. A nemzetiszocializmust – az intézmények szempontjából – külső csapásnak kell tekintenünk ahhoz, hogy észrevehessük a bemutatott intézmények működésének utóhatását. A nemzetiszocializmus pusztulásából – éppen azért, mert ezekre reflektálni tudott – a Társadalomkutatási Intézet szellemisége megerősödve került ki. Ez az intézet (melynek alapjait a húszas években kell keresnünk) vált a háború utáni Frankfurt szellemi életének legfontosabb tényezőjévé.

Schivelbusch könyvét a szélesebb magyar olvasóközönség is hamarosan kezébe veheti. A fordítás – Mesterházi Miklós munkája – minden elismerést megérdemel: nemcsak pontosan és hűségesen tolmácsolja az eredeti szöveget, hanem a fölmerülő stilisztikai problémákat is hallatlan leleménnyel oldja meg. A fordító jó érzékkel őrizte meg az eredeti szöveg szellemiségét és frissességét. A könyvnek a magyar kulturális közegbe való átülte-

tése – valószínűleg – a schivelbuschi elemzések fonákját fogja előtérbe helyezni, egyfajta tanulságként: a kulturális intézményrendszer hiánya szellemi sivatagot hoz létre, melynek települései az arcukat nélküli városok.

Weiss János

AZ ORGONA A NYUGATI KULTÚRÁBAN, 750–1250

Peter Williams: *The Organ in Western Culture 750–1250*
Cambridge University Press, 1993

(Fülszöveg):

„Hogyan vált az orgona egyházi hangszerré? Hogy fejlődött szabadtéri, mediterrán zajdobzóból a nyugati zene megtestesítőjévé, számtalan karakterisztikumának eredőjévé? Lebilincselő fejtegetései során Peter Williams ezeket a kérdéseket veszi szemügyre, majd lehetséges válaszokat javasol. Fontolóra veszi, hogy hol helyezkedett el az orgona, és miért; milyen volt a hangszer 800-ban, 1000-ban, 1200-ban és 1400-ban; mit játszottak rajta, és hogyan. Újra vizsgálja az 1300 előtti ismert dokumentumokat, átfogva a technológiatörténet, zeneelmélet, művésztörténet, építészet, egyház- és államtörténet területeit. Vizsgálódásainak központi tárgya az 1000 körüli európai szerzetesrendek tevékenysége, a bencés újitók sokoldalú tehetsége és képzelőereje. Williams professzor taktikai és stratégiai értelemben egyaránt újszerű megközelítése a zene történeti fejlődésének olyan interdiszciplináris kibontása, ami egyformán releváns a zene keretein belül és az azon kívül munkálkodók számára.”

Peter Williams, az orgona történetének legnagyobb ma élő ismerője (a NEW GROVE DICTIONARY OF MUSIC *Orgona* címszavának szerzője) hosszú évek, ha nem évtizedek szenvedélyes kutató gondolkodásának eredményét foglalta kötetbe. Űgyszólván a lehetetlenre vállalkozott, hiszen a cimben jelzett fél évezred az európai kultúrtörténet talán legproblematisabb időszakára minden tudományág